

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Inlichtingen
Diana van Driel
T 070-3613156
F

Uw kenmerk
NF/vb- 108400-2904534

Blad
1 van 18

Aantal bijlagen
2

Bezoekadres
Lange Vijverberg 11
2513 AC Den Haag

Postadres
Postbus 10451
2501 HL Den Haag

Internetadres
www.bprbzk.nl

Stibbe

t.a.v. prof. mr. N.S.J. Koeman
Postbus 75640
1070 AP Amsterdam

Onderwerp

Bezwaar intrekking regeling voorwaarden en
goedkeuring stemmachines en vervallen
verklaring eerdere goedkeuringen

Met uw brief d.d. 2 november 2007 hebt u, namens N.V Nederlandsche Apparatenfabriek Nedap (hierna: Nedap) bezwaar gemaakt tegen artikel 2 van mijn besluit van 17 oktober 2007 kenmerk 2007-0000 398206 gepubliceerd in de Staatscourant van vrijdag 19 oktober 2007, waarbij de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997 (hierna: de Regeling) wordt ingetrokken en waarin in artikel 2 de goedkeuringen, verleend op grond van de Regeling, vervallen. Hieronder treft u de beslissing op uw bezwaar aan.

1. Ontstaan van het geschil

Op 17 oktober 2007 heeft de staatssecretaris voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties de Regeling ingetrokken en tegelijkertijd, in artikel 2 van de Regeling, de goedkeuringen verleend op grond van de Regeling laten vervallen. Dit is het thans bestreden besluit.

Bij brief van 19 november 2007, kenmerk BR-2 heeft de stichting "Wij vertrouwen stemcomputers niet" (hierna: de Stichting) mij verzocht als belanghebbende in deze zaak te worden erkend.

Bij brief van 30 november 2007, kenmerk BPR2007/58911, heb ik de ontvangst van uw bezwaarschrift bevestigd en u en de Stichting uitgenodigd voor een hoorzitting te houden op 20 december 2007.

Op 2 november 2007 hebt u bij de voorzieningenrechter van de rechtbank in Zutphen een verzoek ingediend tot het treffen van een voorlopige voorziening in deze zaak. De rechtbank heeft mij hierover ingelicht bij brief van 6 november 2007, kenmerk 97/BESLU 257.

Op 7 december 2007 heeft een zitting van de voorzieningenrechter in Zutphen plaatsgevonden waarbij vertegenwoordigers van Nedap, de Stichting en het ministerie van BZK aanwezig waren. De voorzieningenrechter is tot het oordeel gekomen dat de verdere behandeling van uw verzoek geschorst diende te worden tot het moment dat de beslissing op bezwaar is genomen (brief rechtbank

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
2 van 18

d.d. 10 december 2007, kenmerk 07/1897 BESLU 257). Aan de rechtbank is toegezegd dat de beslissing op bezwaar uiterlijk 18 januari 2007 zal worden genomen (brief Pels Rijcken d.d. 11 december 2007, kenmerk AB/JM/10023771, u in afschrift toegezonden).

Tijdens de hoorzitting die plaatsvond op 20 december 2007 hebt u verzocht een schaderapport in het geding te mogen brengen. Hierop is door het ministerie positief gereageerd (zie brief Pels Rijcken, d.d. 14 januari 2008). U hebt hierover vervolgens de rechtbank ingelicht (uw brief van 17 januari 2008 is mij in afschrift toegestuurd), die heeft ingestemd met de verdaging tot de beslissing op bezwaar is genomen (brief rechtbank Zutphen aan Stibbe d.d. 23 januari 2008)

Het schaderapport is op 21 februari 2008 ontvangen.

Bij mijn brief van 28 februari 2008, kenmerk BPR2008/51690, heb ik u in de gelegenheid gesteld aan te geven of het rapport bedrijfsvertrouwelijke gegevens bevatte die op grond van artikel 7.4, zesde en zevende lid, Awb niet verstrekt konden worden aan de derde belanghebbende.

Op 12 maart 2008 hebt u mij via email verzocht bepaalde gegevens uit het schaderapport niet aan de derde belanghebbende te verstrekken.

Bij brief van 18 maart, kenmerk BPR2008/51690, is het "geschoonde" schaderapport aan de Stichting verzonden, en heb ik de Stichting in de gelegenheid gesteld tot uiterlijk 1 april 2008 op het schaderapport te reageren. Ik heb van de Stichting geen reactie ontvangen op het schaderapport.

2. De van toepassing zijnde regelgeving en beleidsregels

- Algemene wet bestuursrecht (Awb)
- De Kieswet
- Het Kiesbesluit
- De Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines (hierna: de Regeling)
- Intrekking Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines (hierna: Intrekkingsbesluit)

Artikel J 33 van de Kieswet bepaalt dat het stemmen anders dan door middel van stembiljetten alleen kan plaatsvinden indien daarbij overeenkomstig bij algemene maatregel van bestuur gestelde nadere regels, een door de minister goed gekeurde techniek wordt gebezigd. In artikel J 34 Kieswet wordt vervolgens gesteld dat bij of krachtens algemene maatregel van bestuur nadere regels worden gesteld betreffende het stemmen anders dan door stembiljetten. In artikel J 14, eerste lid, van het Kiesbesluit, de hiervoor bedoelde algemene maatregel van bestuur, was uitgewerkt dat een elektronische stemmachine alleen mag worden gebruikt indien zij zonder enige afwijking behoort tot een door de minister goedgekeurd merk en type. In het derde lid van dit artikel wordt de minister de bevoegdheid verleend tot intrekking van de goedkeuring. Het vierde lid stelde dat

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
3 van 18

bij ministeriële regeling nadere regels worden gesteld met betrekking tot de procedure en voorwaarden voor de goedkeuring en de intrekking. Deze regels waren opgenomen in de Regeling. De Regeling is inmiddels ingetrokken en het Kiesbesluit is aangepast (Staatblad 2007, nr 485 d.d. 6 december 2007), alle bepalingen die betrekking hebben op stemmachines zijn daarbij geschrapt.

3. Ten aanzien van de ontvankelijkheid

Met betrekking tot de ontvankelijkheid wordt het volgende overwogen. Op grond van de artikelen 6:7 tot en met 6:9 van de Awb bedraagt de termijn voor het indienen van een bezwaarschrift zes weken. Het bestreden besluit is gepubliceerd in de Staatscourant van 19 oktober 2007, nr 203. Uw bezwaarschrift daartegen, gedateerd 2 november 2007, is binnen de daarvoor gestelde termijn ontvangen. Er is daarom tijdig bezwaar gemaakt.

Het bezwaarschrift is onduidelijk voor wat betreft de reikwijdte. Enerzijds richt het zich expliciet tegen artikel 2 van het Intrekkingsbesluit. Anderzijds betoogt u in het bezwaarschrift dat de intrekking van de Regeling, artikel 1 van het Intrekkingsbesluit, in strijd is met het Kiesbesluit. Ten aanzien van artikel 1 van het Intrekkingsbesluit concludeer ik dat dit een algemeen verbindend voorschrift is, waartegen ingevolge artikel 8:2, onder a, Awb geen beroep en derhalve ook geen bezwaar open staat. Met betrekking tot dit bezwaar verklaar ik uw bezwaarschrift derhalve niet ontvankelijk.

Ten aanzien van artikel 2 van het Intrekkingsbesluit betoogt u dat dit moet worden gezien als een bundel beschikkingen waartegen wel bezwaar en beroep openstaat. U stelt dan ook dat ten onrechte is verzuimd een bezwaarclausule op te nemen onder het besluit.

Ik deel uw mening dat hier sprake is van een bundel beschikkingen en dat abusievelijk is verzuimd een bezwaarclausule op te nemen. Voor alle duidelijkheid zijn hieronder opgesomd alle goedkeuringen die met het in het geding zijnde besluit zijn ingetrokken:

1. Prototype goedkeuring en goedkeuring stemmachine voor gebruik bij verkiezingen stemmachine ES3B door de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken van 6 januari 1998;
2. Prototype goedkeuring en goedkeuring stemmachine voor gebruik bij verkiezingen stemmachine ES3A1 door de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken van 6 februari 1998;
3. Goedkeuring stemmachine ESB3 voor gebruik bij verkiezingen door de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken van 27 februari 1998;
4. Goedkeuring van stemmachines ES3A1 en ESB3 voor gebruik bij verkiezingen door de minister van Binnenlandse Zaken van 30 september 1998;

5. Goedkeuring van stemmachine ESB3 voor gebruik bij verkiezingen door de minister van Binnenlandse Zaken van 10 februari 1999;
6. Goedkeuring van stemmachines ES3A1, ESB3 en ESD-1 voor gebruik bij verkiezingen oor de minister van Binnenlandse Zaken van 25 februari 2002;
7. Goedkeuring van stemmachines ES3A1 en ESB3 door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, van 26 mei 2004;
8. Prototype goedkeuring van stemmachine ESN-1 door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties van 23 januari 2006;
9. Goedkeuring van stemmachine ESB3 voor gebruik bij verkiezingen door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties van 1 februari 2006;
10. Goedkeuring van stemmachine ESN1 voor gebruik bij verkiezingen door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties van 21 februari 2006;
11. Goedkeuring van stemmachines ESD1 voor gebruik bij verkiezingen door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties van 24 februari 2006;

Het besluit heeft geen betrekking op de goedkeuring voor gebruik bij verkiezingen van de stemmachines ESB3, ESN-1 en ESD1 door de minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties van 17 november 2006 omdat dit besluit van rechtswege is vervallen.

Het besluit heeft ook geen betrekking op de goedkeuring van stemmachines ESB3, ESN-1 en ESD1 door de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 2 maart 2007. Dit besluit is door de uitspraak van de voorzieningenrechter in Amsterdam op 1 oktober 2007 vernietigd. Tegen deze uitspraak is door Nedap hoger beroep aange tekend.

Nedap is belanghebbende bij de intrekking van de goedkeuring omdat de goedkeuringen aan Nedap zijn verstrekt, zodat ook de intrekking tot Nedap is gericht.

Daarnaast heeft het besluit betrekking op goedkeuringen die zijn verleend op grond van de Regeling aan Sdu of andere stemmachinefabrikanten voor zover nog geldig. Opsomming daarvan is in het kader van deze procedure evenwel niet relevant.

Verder is overwogen of de Stichting kan worden gezien als derde belanghebbende in de zin van artikel 1:2 Awb. Een belanghebbende is degene wiens belang rechtstreeks bij een besluit is betrokken. Op grond van het derde lid van artikel 1:2 Awb geldt ten aanzien van rechtspersonen dat als hun belangen mede worden beschouwd, de algemene en collectieve belangen die zij krachtens

hun doelstellingen en blijkens hun feitelijke werkzaamheden in het bijzonder behartigen. Blijkens de statuten van de Stichting heeft deze ten doel "het bevorderen, verdedigen, en onderzoeken van controleerbare en transparante verkiezingen, met bijzondere aandacht voor de obstakels die het elektronisch stemmen daarbij opwerpt". Verder blijkt ook uit de feitelijke werkzaamheden van de Stichting genoegzaam dat deze zich richt op de problematiek van het elektronisch stemmen in al haar facetten. De Stichting kan derhalve als derde belanghebbende worden aangemerkt ten aanzien van het besluit tot intrekking van de goedkeuring van stemmachines.

Tot slot is overwogen of er nog belang is bij het bezwaar tegen de intrekkingen. Bij de behandeling van het bezwaarschrift wordt er vanuit gegaan dat Nedap belang heeft bij het besluit tot de intrekkingen.

Ook voor het overige is er geen aanleiding het bezwaar (kennelijk) niet-ontvankelijk te verklaren.

4. De hoorzitting

U hebt gebruik gemaakt van het recht te worden gehoord. De hoorzitting vond plaats op 20 december 2007 op het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties ten overstaan van een hoorcommissie onder leiding van het hoofd van de afdeling Beleid, Research en Juridische Zaken van het Agentschap Basisadministratie Persoonsgegevens en Reisdocumenten. Voor de overige aanwezigen en het verhandelde ter zitting wordt verwezen naar het verslag van de hoorzitting (inclusief pleitnotities) dat als bijlage 1 bij dit besluit is gevoegd en hier als ingelast dient te worden beschouwd. U hebt eerder ingestemd met de inhoud van dit verslag.

5. Ten aanzien van de gronden van het bezwaar

5.1 Gronden van het bezwaar

In het bezwaarschrift alsmede tijdens de zitting van de voorzieningenrechter en de hoorzitting zijn - verkort weergegeven – de navolgende gronden voor het bezwaar naar voren gebracht:

- a. de intrekking van de Regeling is in strijd met de Kieswet en het Kiesbesluit;
- b. het besluit van de staatssecretaris van BZK om alle ooit verstrekte prototype goedkeuringen en goedkeuringen voor gebruik bij verkiezingen van de stemmachines van Nedap te laten vervallen is in strijd met de Kieswet en het Kiesbesluit;
- c. de minister van BZK had, zo hij al tot intrekking bevoegd is, de procedure dienen te volgen zoals deze is neergelegd in artikel 7, tweede lid, van de Regeling;
- d. het besluit is onzorgvuldig voorbereid en dus in strijd met artikel 3:2 Awb, dit mede omdat Nedap niet is gehoord zoals artikel 4:8 Awb verplicht, niet deugdelijk gemotiveerd (strijd met artikel 3:46 Awb); en in strijd met artikel 3:4

Awb dat verplicht tot belangenafweging en bovendien een verbod op onevenredigheid inhoudt.

Primair stelt u dat het besluit dermate onevenredig is dat het niet tot stand had mogen komen. Subsidiair stelt u dat de minister van BZK, als een dergelijk besluit overigens rechtmatig zou worden geacht, Nedap een aanbod had moeten doen voor schadevergoeding.

De Stichting heeft in haar brief van 19 november 2007, in haar pleitnota voor de voorlopige voorziening en tijdens de hoorzitting – verkort weergegeven – het volgende opgemerkt ten aanzien van het bezwaar.

- I. de stemmachines van Nedap zijn met een simpele ingreep te manipuleren, gebaseerd op achterhaalde beveiligingsconcepten en derhalve ongeschikt voor gebruik bij verkiezingen;
- II. het is niet wenselijk nog verkiezingen te organiseren zonder dat een papieren kopie wordt verstrekt die controle op de uitslag mogelijk maakt;
- III. de stemmachines zijn in het verleden op onjuiste wijze gekeurd, omdat een deel van de functies die de stemmachine verricht, vallen buiten het bereik van de huidige keuring.

5.2 Overwegingen

5.2.1. Algemeen

Alvorens specifiek in te gaan op wat in het bezwaarschrift en tijdens de hoorzitting naar voren is gebracht, wordt hier stilgestaan bij de context waarbinnen dit besluit tot stand is gekomen.

Eind september 2006 is een televisie-uitzending van het programma *EénVandaag* door de stichting "Wij vertrouwen stemcomputers niet" in beeld gebracht dat zij een stemmachine van de fabrikant Nedap kon manipuleren. Tevens bleek uit deze uitzending dat door het opvangen van door de stemmachine uitgezonden straling, de stem die werd uitgebracht te achterhalen was. Naar aanleiding van deze uitzending heeft de toenmalige minister Nicolaï, aan de Tweede Kamer toegezegd nader onderzoek naar deze problematiek te zullen laten doen door de AIVD en voor het overige diverse andere maatregelen te treffen om de geplande Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2006 zonder problemen te laten verlopen. De aanvullende maatregelen betroffen onder meer extra beveiliging van de Nedap-stemmachines, door de stemmachines bijvoorbeeld te voorzien van een verzegeling.

Eind oktober 2006 heeft de AIVD aan minister Nicolaï gerapporteerd over het onderzoek naar de afluisterbaarheid. De AIVD heeft getest of het probleem van het onderscheidende signaal door de diakritische tekens door de fabrikant van de Nedap-machines is opgelost. Dat bleek het geval. Een van de Nedap stemmachines, het type ES3A vertoonde een stralingsgedrag dat hoger lag dan bij andere types van dezelfde fabrikant. Het aanbrengen van stralingwerende

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
7 van 18

maatregelen bleek gelet op de resterende tijd niet meer mogelijk. Gelet hierop heeft de fabrikant alle machines van het type ES3A vervangen door andere typen. Naar aanleiding van de getroffen maatregelen zijn drie typen Nedap-stemmachines door minister Nicolaï opnieuw goedgekeurd voor gebruik bij verkiezingen op grond van een artikel 8 jo 5 keuring door de keuringsinstelling. De goedkeuring die daarbij is verstrekt was slechts geldig tot en met de verkiezing van 22 november 2006. Tegen deze goedkeuring is door Nedap geen rechtsmiddel ingesteld.

In de aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2007 zijn de ESB3, de ESN1 en de ESD1 stemmachines opnieuw bij besluit van 2 maart 2007 goedgekeurd voor gebruik bij verkiezingen. Deze goedkeuring gold voor de Provinciale Statenverkiezingen en voor zolang de voorwaarden en eisen, zoals vermeld in de Regeling, ongewijzigd zouden blijven. Deze beperking in de goedkeuring was aangebracht, omdat op dat moment al duidelijk was dat de eisen en voorwaarden voor de goedkeuring van stemmachines niet toereikend waren.¹

De goedkeuring voor gebruik van 2 maart 2007 was niet gebaseerd op een nieuwe keuring ex artikel 8 jo 5 van de Regeling, maar op de eerdere keuring van oktober 2006 door Brightsight, de keuringsinstantie. Dit ondanks het feit dat de stemmachines opnieuw waren gecontroleerd en voorzien van een nieuwe PROM en van een verzegeling die afweek van de verzegeling die was aangebracht voor de verkiezing van 22 november 2006.

Tegen deze goedkeuring is door Nedap geen rechtsmiddel ingesteld. Wel heeft de Stichting bezwaar aangetekend. De voorzieningenrechter van de rechtbank Amsterdam heeft bij uitspraak van 1 oktober 2007 de goedkeuringen van de ESB3 en de ESN1 vernietigd omdat was verzuimd de stemmachines te onderwerpen aan een nieuwe (artikel 8 jo 5) keuring. De goedkeuring van de ESD1-NL werd vernietigd omdat daarvoor een prototype goedkeuring ontbrak. Nedap heeft tegen deze uitspraak van de voorzieningenrechter beroep aangetekend bij de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State.

Op 16 april 2007 is het rapport van de commissie Besluitvorming Stemmachines, getiteld "Stemmachines, een verweesd dossier" verschenen. Dit rapport laat zich zeer kritisch uit over de regelgeving met betrekking tot het gebruik van stemmachines en stelde vast dat de toepasselijke wet en regelgeving hiaten bevatte. De commissie concludeerde dat er geen eisen zijn voor de verzegeling, de opslag en het transport en beveiliging van de stemmachines. Ook concludeerde de commissie dat niet alle software die bij het verkiezingsproces werd gebruikt, aan test-, keurings-, of goedkeuringsprocedures is onderworpen.

---

¹ Zie mijn brief aan de Tweede Kamer, d.d. 2 april, Kamerstukken 2006-2007, 30800 VII, nr 45

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
8 van 18

Verder is opgemerkt dat de broncodes van de software niet openbaar zijn en ook niet bij het ministerie van BZK bekend zijn. De commissie beval aan de Regeling op korte termijn aan te passen waarbij de minister van BZK eisen zou dienen te stellen aan het ontwerp, de functionaliteit, de integraliteit, veiligheid (security waaronder de 'stralingsnorm') en het gebruik van stemmachines. De commissie adviseerde uitdrukkelijk dat niet het risico mag worden gelopen dat bij eventuele tussentijdse verkiezingen niet op basis van het bestaande instrumentarium van wet- en regelgeving moet worden gehandeld. In de brief van 17 april aan de Tweede Kamer, waarmee dit rapport aan de Kamer werd aangeboden, heeft het kabinet de conclusies van de commissie onderschreven en toegezegd de Regeling zo spoedig mogelijk te herijken om recht te doen aan de urgentie om de huidige situatie niet langer dan noodzakelijk te laten voortbestaan.²

Op 24 mei 2007 respectievelijk 26 juni 2007 heeft in de Tweede Kamer een Algemeen Overleg en een debat over het verslag van dit Algemene Overleg plaatsgevonden. De Tweede Kamer bleek (kamerbreed) de bevindingen en conclusies van de commissie Besluitvorming Stemmachines te steunen. Diverse Kamerleden hebben in deze debatten tevens op een verdergaande aanpak met betrekking tot de stemmachines aangedrongen dan door het kabinet werd voorgestaan.

Op 27 september 2007 heeft de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces (hierna de Adviescommissie) haar advies uitgebracht. De Adviescommissie stelt de analyse van de commissie Besluitvorming Stemmachines te delen en concludeert dat door het gebrek aan transparantie en controleerbaarheid ook de integriteit van de werking van in Nederland gebruikte stemmachines niet is gewaarborgd. De Adviescommissie concludeert dat er met de huidige stemmachines geen (technische) mogelijkheid bestaat om de werking van de stemmachines te controleren om vast te stellen dat de uitgebrachte stem juist en slechts eenmaal is vastgelegd in het geheugen van de stemmachine. Ook concludeert de Adviescommissie dat hertellen met de stemmachines die thans in gebruik zijn, feitelijk niet mogelijk is. De stemmachines kunnen slechts opnieuw het stemresultaat printen. Ik heb het rapport van de Adviescommissie dezelfde dag aan de Tweede Kamer aangeboden en daarbij aangegeven af te zien van een aanpassing van de Regeling. In deze brief is de volgende motivatie daarvoor opgenomen:

"Immers reeds in het kabinetsstandpunt (TK 2006-2007, 30800VII nr 46) over het rapport van de commissie Besluitvorming Stemmachines heb ik vastgesteld dat de huidige regeling hiaten bevat die niet aanvaardbaar zijn.

---

² Kamerstukken 2006-2007, 30800 VII, nr 46

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
9 van 18

Ik had het voornemen om de regeling aan te passen. Dit conform de aanbevelingen van de commissie Besluitvorming Stemmachines. Aan die aanpassing is in de periode na de brief aan de Kamer waarin de aanpassing werd aangekondigd door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gewerkt. Gaandeweg is mij echter gebleken dat aanpassing van de regeling toch geen begaanbare weg is. De nieuwe eisen die moeten worden gesteld hebben namelijk niet alleen betrekking op de stemmachines zelf, maar ook op het ontwikkelingsproces daarvan. Gezien het advies van de Adviescommissie Inrichting verkiezingsproces en het tijdelijke karakter van de aan te passen regeling, is dat naar mijn oordeel niet verstandig.

Ik beseft dat mijn besluit betekent dat bij verkiezingen die op korte termijn gaan plaatsvinden, waaronder in ieder geval de verkiezing in juni 2009 van de leden van het Europese Parlement, niet meer met de huidige stemmachines zal kunnen worden gestemd. In alle gemeenten zal dan met papieren stembiljetten gestemd moeten worden. Dat deze consequentie tot de mogelijkheden behoorde heb ik reeds in het Algemene Overleg van 24 mei 2007 en bij de behandeling van het verslag van dit AO op 26 juni 2007 aangegeven.”³

Op vrijdag 19 oktober 2007 is de intrekking van de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines in de Staatscourant gepubliceerd.⁴

Op 23 november 2007 heb ik het kabinetsstandpunt naar aanleiding van het rapport van de Adviescommissie naar de Tweede Kamer gestuurd. In dit standpunt stelt het kabinet de opvatting van de Adviescommissie te volgen dat een papieren stem waarmee de kiezer zelf kan controleren of zijn keuze juist is weergegeven, te prefereren is boven een stemvorm waarbij de kiezer moet vertrouwen op de juiste opslag van zijn keuze.⁵

Op 6 december 2007 is in het Staatsblad (2007, nr 485) de wijziging van het Kiesbesluit bekendgemaakt waarbij alle bepalingen met betrekking tot het gebruik van stemmachines uit het Kiesbesluit zijn geschrapt. Als motivering voor het schrappen van deze bepalingen is in aanvulling op hetgeen hierboven reeds is opgemerkt, gesteld: “om ieder misverstand omtrent het al dan niet kunnen stemmen met stemmachines te voorkomen, bij onder meer de gemeenten, wordt hierbij voorgesteld ook de bevoegdheid om een nieuwe regeling vast te stellen, te schrappen.” Op grond van artikel J 34, tweede lid Kieswet is deze wijziging van het Kiesbesluit in werking getreden 2 maanden nadat zij in het Staatsblad is bekendgemaakt.

³ Kamerstukken 2007-2008, 31 200 VII, nr 5

⁴ Staatscourant d.d. 19 oktober 2007, nr 203

⁵ Kamerstukken 2007-2008, 31 200 VII, nr 26

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
10 van 18

Op 29 januari heeft een algemeen overleg met de Tweede Kamer plaatsgevonden over het kabinetstandpunt en het besluit van de staatssecretaris het Kiesbesluit aan te passen. Tijdens dit overleg bleek de Kamer vrijwel unaniem het beleid van de staatssecretaris te steunen (Kamerstukken 2007-2008, 31 200 VII, nr 49)

5.2.2 Gronden Nedap

Hierna wordt op de door u aangevoerde gronden ingegaan.

Ad a. De intrekking van de Regeling is in strijd met de Kieswet en het Kiesbesluit;
Ad. b. Het besluit van de staatssecretaris van BZK om alle ooit verstrekte prototype goedkeuringen en goedkeuringen voor gebruik bij verkiezingen van de stemb machines van Nedap te laten vervallen, is in strijd met de Kieswet en het Kiesbesluit.

In de beslissing met betrekking tot de ontvankelijkheid heb ik reeds beargumenteerd dat u niet ontvankelijk bent met betrekking tot uw bezwaren ten aanzien van de intrekking van de Regeling als zodanig (grond a). In mijn reactie op uw grond b ga ik echter ook in op hetgeen u onder a) heeft gesteld.

U stelt ter onderbouwing van deze gronden dat artikel J 32 Kieswet inhoudt dat bij verkiezingen in Nederland niet uitsluitend met stembiljetten kan worden gestemd, maar ook op andere wijze. U stelt bovendien dat artikel J 32 Kieswet de bevoegdheid tot beslissen uitdrukkelijk bij de gemeenteraad legt, zodat de minister van BZK in strijd met de bedoeling van de Kieswet en dus de wetgever heeft gehandeld. De minister heeft immers de gemeenteraad de bevoegdheid tot beslissen de facto ontnomen, door de Regeling in te trekken en de bestaande goedkeuringen te doen vervallen. Verder meent u dat ten onrechte tot intrekking van de Regeling is overgegaan omdat artikel J 14, vierde lid, van het Kiesbesluit veronderstelt dat er altijd een ministeriële regeling voor het keuren van stemb machines dient te zijn. De minister is in uw visie wel bevoegd de Regeling in te trekken maar alleen als gelijktijdig een nieuwe regeling van kracht wordt. Additioneel hieraan hebt u betoogd dat de intrekking ook volstrekt onnodig was: geen van de commissies die de minister had ingesteld heeft geadviseerd de Regeling in te trekken. U haalt in dit verband ook de Adviescommissie aan, die stelt dat stemb machines dienen te voldoen aan de aanbevelingen van de Raad van Europa. U beargumenteert dat met betrekking tot hertellingen de Raad in haar aanbevelingen diverse mogelijkheden tot hertelling opsomt, waarbij de stemb machines van Nedap nu al voldoen aan 3 van de opgesomde mogelijkheden en eenvoudig kunnen worden voorzien van een printer om een paper trail mogelijk te maken. U stelt bovendien dat in artikel J 33, tweede lid, Kieswet het toetsingskader is gegeven op grond waarvan tot goedkeuring kan worden overgegaan. Volgens u volgt uit dit toetsingskader ook dat intrekking van de goedkeuring enkel en alleen kan geschieden op basis van de criteria die in dit toetsingskader zijn opgenomen.

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
11 van 18

Deze argumenten treffen geen doel. Gelet op het belang van eerlijke en geheime verkiezingen voor onze democratische rechtstaat, beschik ik over een ruime mate van beoordelings- en beleidsvrijheid het gebruik van stemmachines te reguleren. Artikel J 32 Kieswet wijst weliswaar aan de gemeenteraad de bevoegdheid toe om te beslissen of binnen de gemeente op een andere wijze dan met stembiljetten wordt gestemd, maar artikel J 33 Kieswet stelt uitdrukkelijk dat het stemmen anders dan door middel van stembiljetten alléén kan plaatsvinden indien daarbij een door de minister goedgekeurde techniek wordt gebezigd. De nadere regels waaraan deze techniek moet voldoen, dient de minister bij algemene maatregel van bestuur vast te stellen. In het Kiesbesluit zijn deze regels opgenomen en daarbij is ook uitdrukkelijk de bevoegdheid van de minister vastgelegd om een eenmaal verleende goedkeuring in te trekken (artikel J 14, derde lid Kiesbesluit). De verdere uitwerking van de voorwaarden waaronder het gebruik van stemmachines kan plaatsvinden, is vastgelegd in de Regeling. Dit samenstel aan regels kan niet anders dan tot de conclusie leiden dat de beslisbevoegdheid van de gemeenteraad is ingeperkt door het bestaan van goedgekeurde technieken. Indien er geen goedgekeurde technieken zijn, is het per definitie onmogelijk op een andere wijze te stemmen dan met potlood en papieren stembiljetten. De wet- en regelgeving voorzien daarin immers uitdrukkelijk door het stemmen met papieren stembiljetten als uitgangspunt te nemen. Op deze optie kan derhalve te allen tijde worden teruggegrepen indien het stemmen met behulp van stemmachines om welke reden dan ook niet mogelijk is.

De tekst van artikel J 32 Kieswet verplicht niet om te allen tijde een regeling te hebben die het keuren van stemmachines mogelijk maakt. Door de wijziging van het Kiesbesluit waarmee alle verwijzingen naar het gebruik van stemmachines uit het Kiesbesluit zijn verwijderd, is tot uitdrukking gebracht, dat het inzetten van stemmachines bij de komende verkiezingen wordt uitgesloten.

U hebt tevens betoogd dat noch de commissie Besluitvorming Stemmachines noch de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces hebben geadviseerd de Regeling in te trekken, zodat er geen noodzaak was voor aanpassing. Ik kan uw betoog volgen in zoverre dat inderdaad de commissie Besluitvorming Stemmachines heeft aanbevolen de Regeling aan te passen en niet in te trekken. De commissie Besluitvorming Stemmachines is echter uitermate duidelijk in haar conclusies: "het risico kan niet worden gelopen dat bij eventuele tussentijdse verkiezingen wederom op basis van het huidige instrumentarium van wet- en regelgeving moet worden gehandeld. De Adviescommissie heeft uitsluitend geadviseerd over de toekomstige inrichting van het verkiezingsproces en geeft als zodanig dus ook geen advies over het bestaande instrumentarium. Wel heeft de Adviescommissie uitdrukkelijk aangegeven het oordeel van de commissie Besluitvorming Stemmachines te volgen. Overigens wijs ik erop dat de

Adviescommissie adviseert tot een wijze van stemmen in het stemlokaal waarbij de keuze van de kiezer niet elektronisch wordt opgeslagen.

Het vertrouwen in het verkiezingsproces is van cruciaal belang voor de legitimiteit van de vertegenwoordigende organen. Het kabinet wil daarom alle noodzakelijke maatregelen treffen om dit vertrouwen niet verder te doen afnemen. Twee onafhankelijke commissies hebben vastgesteld dat dit vertrouwen door een gebrek aan transparantie en controleerbaarheid van de gebruikte machines wordt ondergraven. Een standpunt dat door de Tweede Kamer is onderschreven.

Het besluit tot het intrekken van de Regeling en het vervallen verklaren van de goedkeuringen die zijn verleend op basis van de Regeling is een logisch gevolg van de hierboven geschetste (politieke) context. Ik heb de Regeling ingetrokken, omdat de eisen en voorwaarden die in het verleden zijn gesteld aan stemmachines ontoereikend waren en het daarom niet langer wenselijk is dat wordt gestemd met behulp van deze stemmachines. Daaruit vloeit voort dat ik ook de goedkeuringen diende in te trekken.

Uw betoog dat het Kiesbesluit destijds verplichtte tot het maken van een ministeriële regeling kan ik niet volgen. Het Kiesbesluit gaf weliswaar aan dat nadere regels gesteld kunnen worden bij ministeriële regeling doch dit kan nimmer als een verplichting tot het stellen van die regels worden gezien. De opdracht in het Kiesbesluit specificceert immers slechts de wijze waarop de minister deze regels kan stellen. Dit laat onverlet dat de minister van BZK kan besluiten geen nadere regels te stellen. De desbetreffende artikelen zijn inmiddels uit het Kiesbesluit geschrapt.

Met betrekking tot uw betoog dat de Nedap stemmachines voldoen aan de aanbevelingen van de Raad van Europa merk ik het volgende op. De commissie Besluitvorming Stemmachines heeft geconcludeerd dat met de huidige wijze van stemopneming via stemmachines geen betekenisvolle hertelling mogelijk is. Ook de OVSE waarnemersmissie heeft in dit opzicht kritiek op Nederland geleverd.⁶ De Adviescommissie bespreekt in haar rapport ook de door u voorgestelde oplossing waarbij aan de stemmachine een printer wordt gekoppeld die een papieren controle bewijs afgeeft (de zogenaamde paper trail). De Adviescommissie geeft in pagina 43 en 44 van haar rapport een aantal complicaties cq bezwaren aan tegen deze vorm van stemmen. Alles overwegende concludeert de Adviescommissie dat de voorkeur uitgaat naar een andere vorm namelijk een vorm waarin de kiezer zijn keuze wel elektronisch maakt en de keuze wordt afgedrukt, maar de keuze niet elektronisch wordt opgeslagen en ook niet wordt geteld door dit apparaat.

---

⁶ OSCE, The Netherlands Parliamentary Elections 22 November 2006, OSCE/ODIHR election Assessment Mission Report, p 13 en 14

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
13 van 18

Ten aanzien van uw argument dat intrekking van een eenmaal verleende goedkeuring alleen mogelijk is op grond van de criteria zoals deze in het toetsingskader in artikel J 33, tweede lid, Kieswet zijn opgenomen, wil ik het volgende opmerken. Uit de conclusies van beide commissies blijkt dat de integriteit van de werking van de in Nederland gebruikte stemmachines niet kan worden gewaarborgd. Dit ziet uitdrukkelijk op hetgeen in artikel J 33, tweede lid, onder sub b, Kieswet is geformuleerd als criterium: "de te bezigen apparatuur dient van *degelijke makelij* te zijn en moet door de kiezer op eenvoudige wijze en zonder gevaar voor storingen of *onvolkomen werking* (mijn cursivering) kunnen worden bediend". De term *degelijke makelij* slaat in dit verband niet slechts op de fysieke aspecten van de te bezigen apparatuur maar heeft mijns inziens uitdrukkelijk betrekking op de gebruikte software. De commissie Besluitvorming Stemmachines heeft geconcludeerd dat juist met betrekking tot de software en de beveiliging, nadere eisen in de Regeling ontbraken. De Stichting heeft in een door haar gepubliceerd rapport aangetoond dat de stemmachines op dit punt nadrukkelijk te kort schieten. Bij de intrekking van de goedkeuringsbesluiten zijn het ontbreken van eisen op dit punt als motivering aangehaald en is ook de conclusie dat de integere werking niet kan worden gewaarborgd, als argument genoemd.

Ad. c. De minister had, zo hij al tot intrekking bevoegd is, de procedure dienen te volgen zoals deze in neergelegd in artikel 7, tweede lid, van de Regeling;

Ter ondersteuning van deze grond stelt u dat onderzocht had dienen te worden en ook in de motivering tot uitdrukking had dienen te komen waarom de eerder goedgekeurde stemmachines thans niet meer aan de eerder vastgestelde wettelijke normen voldoen. Juist omdat de inhoud van een nieuwe regeling nog niet bekend is, kan niet beoordeeld worden of de huidige stemmachines daar eventueel aan zouden voldoen. U vindt daarom dat de oude goedkeuringen dus gewoon gehandhaafd zouden kunnen blijven. U stelt verder dat eventuele intrekking van de goedkeuringen alleen had mogen plaatsvinden conform de procedure die daarvoor in de Regeling is vastgelegd. Indien het voornemen tot intrekking bestaat, moet de minister op grond van artikel 7 van de Regeling hiervan mededeling doen aan de houder van de goedkeuring en deze in de gelegenheid stellen een herkeuring te laten uitvoeren. Intrekking is volgens u bovendien alleen mogelijk op grond de redenen opgesomd in artikel 7 van de Regeling.

Deze mening deel ik niet. De kern is dat ik, mede op grond van het rapport van de commissie Besluitvorming Stemmachines van oordeel ben dat de Regeling als zodanig niet meer adequaat was. Daarom heb ik besloten de Regeling in te trekken en daarbij ook besloten dat er geen stemmachines meer kunnen worden gebruikt die eerder waren gekeurd op basis van het gestelde in de Regeling.

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
14 van 18

Overigens is daarbij bewust gekozen voor de term "vervallen" in plaats van de term "intrekken" omdat op het moment van intrekken van de Regeling voor geen enkele stemmachine een geldende goedkeuring was. De goedkeuringen waarop de vervallenverklaring c.q. intrekking ziet, betreffen vooral stemmachines die de facto momenteel niet meer bestaan. Om aan de eisen van de eerder verstrekte goedkeuringen te voldoen, zijn (nieuwe) aanpassingen aan de stemmachines nodig om ze in de "oude staat" te herstellen. Alle in Nederland aanwezige stemmachines zijn immers in het najaar van 2006 aangepast en opnieuw goedgekeurd. Alle stemmachines die bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2007 zijn gebruikt, zijn gebruikt op basis van de goedkeuring van 2 maart 2007, die door de rechter is vernietigd. Ook indien Nedap zou betogen dat deze stemmachines identiek zijn aan de stemmachines die in november 2006 zijn ingezet bij de Tweede Kamerverkiezingen dan geldt nog dat de goedkeuring die op dat gebruik zag, van rechtswege is vervallen omdat die goedkeuring was beperkt in de tijd tot gebruik bij alleen de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2006.

De vraag of de stemmachines van Nedap hadden voldaan aan eventuele nieuwe eisen indien de Regeling zou zijn aangepast, acht ik niet relevant. Ik heb het politieke besluit genomen om de Regeling niet aan te passen om de redenen die ik hiervoor reeds heb aangegeven.

Ad d. Het besluit is onzorgvuldig voorbereid en dus in strijd met artikel 3:2 Awb; dit mede omdat Nedap niet is gehoord zoals artikel 4:8 Awb verplicht, niet deugdelijk gemotiveerd (strijd met artikel 3:46 Awb) en in strijd met artikel 3:4 Awb dat verplicht tot belangenafweging en bovendien een verbod op onevenredigheid inhoudt. U betoogt tevens dat Nedap gehoord had moeten worden alvorens ik tot intrekking van de goedkeuringen had kunnen overgaan (schending artikel 4:8 Awb). U stelt voorts dat door het niet horen artikel 3:2 Awb in dit opzicht is geschonden.

Artikel 4:8 Awb verplicht tot het horen ingeval de beschikking steunt op gegevens over feiten en belangen die de belanghebbende betreffen en die gegevens niet door belanghebbende zelf ter zake zijn verstrekt. De vervallen verklaring van de eerdere goedkeuring steunt niet op gegevens die specifiek Nedap betreffen maar is gestoeld op actuele politieke inzichten, naar aanleiding van de rapporten van de door het kabinet ingestelde commissies, over de toereikendheid van de regelgeving en het gebruik van stemmachines die op grond van die regelgeving waren goedgekeurd. Ik wijs er in dit kader op dat de commissie Besluitvorming stemmachines voor het opstellen van haar rapport met Nedap heeft gesproken. Nedap heeft schriftelijk haar standpunt ook kenbaar gemaakt aan de Adviescommissie. De brief van Nedap is als bijlage opgenomen bij het rapport van de Adviescommissie. Artikel 4: 8 Awb is dus niet geschonden.

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
15 van 18

Overigens heeft Nedap in het kader van de hoorzitting alsnog de gelegenheid gekregen haar standpunt in deze toe te lichten. Daarmee is het eventuele gebrek met betrekking tot het niet horen in de eerdere fase naar mijn oordeel afdoende hersteld. Voor zover uw bezwaar op dit punt dus gegrond moet worden geacht, is dit verzuim in de bezwaarfase hersteld (conform ABRS 26 juni 1997, Rawb, 197, 165 en ABRS 18 augustus 2000, Gst. 7134,4)

Artikel 3:2 Awb verplicht het bestuursorgaan om bij het nemen van een beslissing de nodige kennis omtrent relevante feiten en af te wegen belangen te verzamelen. Artikel 3:2 ziet op algemene bepalingen omtrent besluiten en is dus van toepassing zowel met betrekking tot het nemen van het besluit tot intrekking van de Regeling als de intrekking van de individuele goedkeuringen. De belangen van Nedap met betrekking tot het handhaven van de Regeling en de onderliggende goedkeuringen zijn bekend. Het ministerie beschikte op het moment van de intrekking van de goedkeuring, mede gelet op de adviezen van beide onafhankelijke commissie over voldoende informatie over de relevante feiten en de af te wegen belangen.

Met betrekking tot artikel 3:4 Awb meen ik dat ik terecht de belangen met betrekking tot het houden van eerlijke, geheime en betrouwbare verkiezingen zwaarder heb laten wegen dan het belang van Nedap. Gelet op de beleidsvrijheid die ik heb op dit terrein, ben ik van mening dat ik in redelijkheid tot deze beslissing heb kunnen komen.

Nedap is van mening dat het ministerie van BZK verplicht was Nedap te horen voor het nemen van deze besluiten. Op dit punt is relevant wat de commissie Besluitvorming Stemmachines concludeert namelijk: "het decennia lang volledig vertrouwen op de informatie die door de leveranciers, Nedap, Sdu en keuringsinstelling TNO worden aangeleverd, heeft het ministerie op achterstand gezet". Ook de Adviescommissie concludeert: "Voor de markt is in het verkiezingsproces slechts een ondergeschikte plaats, namelijk als leverancier van middelen die de overheid wil gebruiken bij verkiezingen. Het zou onjuist zijn als de markt, bijvoorbeeld door een kennisvoorsprong, een bepalende rol krijgt in de inrichting van het verkiezingsproces." In het kabinetsstandpunt op dit rapport stelt het kabinet dit standpunt volledig te delen. In deze context is het derhalve begrijpelijk dat alvorens een besluit te nemen over de intrekking van de Regeling en het intrekken van de goedkeuringen, geen overleg met Nedap of enige andere leverancier van stemmachines is gevoerd.

Met betrekking tot de motivering zou gesteld kunnen worden dat de motivering bij het oorspronkelijke besluit uitvoeriger had kunnen zijn. Zo dat al het geval mocht zijn geweest is aan deze grond in deze beslissing op bezwaar tegemoet gekomen.

5.2.3. Gronden Stichting

De argumenten die de Stichting aanhaalt, hebben een rol gespeeld bij het komen tot de beslissing om de Regeling in te trekken en zijn hierboven voor zo ver relevant voor mijn betoog, reeds besproken. Ik ga hier dan ook verder niet op in.

6. Schade

Subsidiar hebt u betoogd dat het besluit niet tot stand had mogen komen zonder een adequate voorziening voor de schade die Nedap als gevolg hiervan leidt.

Voorop zij gesteld dat de overheid niet verplicht is om iedere schade die zij in de rechtmatige uitoefening van haar publieke taken veroorzaakt, geheel of gedeeltelijk te vergoeden. Dat overheidsingrijpen voor sommige burgers of bedrijven nadelige gevolgen kan hebben, is namelijk onvermijdelijk. Tot op zekere hoogte moeten deze gevolgen dus worden geaccepteerd. Onder bijzondere omstandigheden, zo blijkt uit vaste rechtspraak, is de overheid echter wel verplicht tot vergoeding van door rechtmatig handelen veroorzaakte schade. Deze verplichting wordt gebaseerd op het beginsel van de gelijkheid voor de publieke lasten. Burgers of bedrijven die door het overheidsoptreden in vergelijking tot anderen onevenredig zwaar worden getroffen dienen op grond van dit beginsel een redelijke compensatie te ontvangen.

Naar mijn oordeel is Nedap niet onevenredig is geraakt door het intrekken van de bovengenoemde goedkeuringen. Nedap heeft zelf erkend dat de markt voor stemmachines in Nederland verzadigd is en dat de nieuwe wijze van stemmen juist nieuwe afzetmogelijkheden biedt.⁷ Bovendien heeft de intrekking van de Regeling vergelijkbare gevolgen voor alle stemmachinefabrikanten die stemmachines willen leveren op de Nederlandse markt. Dat Nedap ten tijde van het besluit tot intrekking de enige partij was die beschikte over nog geldige goedkeuringen doet daar niets aan af.

Daarnaast is relevant wat de commissie Besluitvorming Stemmachines in haar rapport opmerkt: "Van leveranciers mag worden verwacht dat zij technologische ontwikkelingen en inzichten over beveiliging en integraliteit volgen en, indien daartoe aanleiding is, de stemmachines aanpassen". Ik ben het hiermee eens. Ten aanzien van Nedap is dat alleen vanaf oktober 2006 gebeurd, toen het ministerie daarom had verzocht en het ministerie bereid was de financiële kosten daarvan te dragen.

Het behoort ook tot het normale maatschappelijke en bedrijfsrisico van Nedap dat wetgeving, vergunningen en besluiten niet eens en voor altijd gelden.

---

⁷ De Financiële Telegraaf, 12 oktober 2007, (www.dft.nl/bedrijven/nedap)

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
17 van 18

Daarnaast stel ik vast dat de schade die Nedap zegt te leiden, niet zozeer wordt veroorzaakt door de intrekking van de eerder verleende goedkeuringen. De goedkeuring die betrekking heeft op de stemmachines zoals deze op het moment van intrekking van de Regeling in gebruik waren bij gemeenten, was al vernietigd door de voorzieningen rechter van de rechtbank Amsterdam. Deze rechter vernietigde de laatst verstrekte goedkeuring van 2 maart 2007 van de stemmachines van de typen ESB3, ESN-1 en ESD1.

Een deel van de schadeposten die u opvoert (verwachtte gedeerde inkomsten van audio-stemmachines, en de draadloze netwerkverbinding voor de uitslag) betreffen nieuwe producten die door u voor eigen rekening en op eigen initiatief zijn ontwikkeld. Het behoort tot het bedrijfsrisico van Nedap dat de afzet van deze producten kan tegenvallen.

Met betrekking tot de gedeerde inkomsten uit onderhoudscontracten en de verhuur van reservemachines merk ik op dat u de schade die u eventueel leidt door het niet nakomen van verplichtingen van gemeenten, moet verhalen bij deze gemeenten en niet bij het ministerie.

Met betrekking tot de schadeposten die u noemt wegens het wegvallen van de verkoop van stemmachines (vervanging Sdu, ES3A, reguliere vervangingsinvesteringen) merk ik op dat deze uitsluitend zijn gebaseerd op speculatie over mogelijke verkopen. Het staat geenszins vast, zeker gelet op de discussie in Nederland over het gebruik van stemmachines, dat die verkopen ook echt gerealiseerd zouden worden.

Daarnaast merk ik op dat de door u in het schaderapport genoemde schadeposten in vrijwel alle gevallen niet is onderbouwd en van Nedap zelf afkomstig is. U stelt in de oplegbrief dat het schaderapport betrekking heeft op schade geleden tot 15 februari 2008 terwijl bij een aantal afzonderlijke schadeposten gemeld wordt dat het gaat om schade die zal worden gerealiseerd in 2008 en 2009, en mogelijk zelfs verder in de toekomst.

Ik geef in de bijlage 2 een korte reactie op elk van de schades genoemd in het schaderapport:

7 Conclusie

De door u aangedragen argumenten geven mij geen aanleiding het bestreden besluit te herroepen. Ook ben ik van mening dat uw subsidiaire bezwaar dat het besluit niet tot stand had kunnen komen zonder schadevergoeding, ongegrond is omdat Nedap naar mijn oordeel niet onevenredig is benadeeld dan wel dat de schade geen verband houdt met de hier besproken besluiten. Nedap heeft niet aannemelijk gemaakt dat zij daadwerkelijk schade heeft geleden.

Ten slotte concludeer ik dat de intrekking behoort tot normaal bedrijfsrisico van

Datum
7 april 2008

Ons kenmerk
BPR2008/51690

Onderdeel
DGBK/BPR

Blad
18 van 18

Nedap en ook om die reden niet voor vergoeding van overheidswege in aanmerking komt.

8. Beslissing

Ik verklaar uw bezwaren ongegrond en handhaaf het bestreden besluit.
DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN
KONINKRIJKSRELATIES,

drs. A.Th. B. Bijleveld-Schouten

Belanghebbenden kunnen binnen zes weken na dagtekening van dit besluit beroep instellen bij de rechtbank binnen het rechtsgebied waarvan de indiener van het beroepschrift zijn woonplaats in Nederland heeft. Indien de indiener van het beroep geen woonplaats in Nederland heeft, is de rechtbank binnen het rechtsgebied waarvan het bestuursorgaan zijn zetel heeft bevoegd.

Bijlage 1

Verslag hoorzitting d.d. 20 december 2007 over het bezwaar van N.V. Nederlandsche Apparatenfabriek Nedap tegen de vervallen verklaring van de goedkeuringen verleend op grond van de regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997

Aanwezig:

Namens N.V. Nederlandsche Apparatenfabriek Nedap (hierna Nedap): de heren Koeman (advocaat van Nedap), Schippers en van Wijk, mevrouw Kiens;

Namens het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties: mevrouw Van Driel;

Namens de Stichting "Wij vertrouwen stemcomputers niet": de heren Gonggrijp, Hotting en Achterberg;

Namens de hoorcommissie: de heren Bronkhorst (voorzitter) en Schilder (lid), mevrouw Laurent (secretaris).

De voorzitter opent de zitting en stelt de aanwezigen in de gelegenheid zich voor te stellen. Hij geeft als eerste het woord aan Nedap. Als hier ingelast wordt beschouwd de pleitnota die door de heer Koeman is overhandigd en toegelicht.

De heer Koeman betoogt dat artikel 2 van het besluit van de staatssecretaris van 17 oktober 2007 (Intrekking Regeling voorwaarden goedkeuring stemmachines 1997) een bundel intrekkingbesluiten betreft. Voor de onderbouwing verwijst hij naar de pleitnota door hem overhandigd en toegelicht tijdens de zitting bij de voorzieningenrechter in Zutphen op 7 december 2007. De heer Koeman stelt dat de Landsadvocaat hier tijdens de zitting op 7 december geen verweer tegen heeft geuit en hij er dientengevolge van uitgaat dat men het over de aard van het besluit eens is.

De heer Koeman betoogt dat de Nedap-machines deugdelijk zijn en er in november 2006 en maart 2007 correcte verkiezingen hebben plaatsgevonden. Voor de onderbouwing verwijst hij nogmaals naar zijn pleitnota van 7 december 2007 waarin hij citeert uit een brief van de staatssecretaris over de gehouden controles van de bij de verkiezingen gebruikte stemmachines.

De heer Koeman betoogt dat Nedap schade ondervindt van het besluit van de staatssecretaris. Deze schade loopt in de miljoenen. Nedap zal een schaderapport opstellen en aan het ministerie doen toekomen.

De heer Koeman verzoekt de beslissing op het bezwaar uit te stellen totdat Nedap een schadeberekeningsrapport heeft opgesteld en totdat het AO over de kabinetsreactie op het rapport van de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces heeft plaatsgevonden. Dit overleg staat gepland op 30 januari 2008.

De voorzitter geeft het woord aan de Stichting. De heer Gonggrijp verwijst naar de pleitnota door hem overhandigd en toegelicht tijdens de zitting bij de voorzieningenrechter in Zutphen op 7 december 2007. De heer Gonggrijp stelt dat Nedap onmogelijk verrast had kunnen zijn door het besluit van de staatssecretaris. Voor een chronologie van de gebeurtenissen in de afgelopen anderhalf jaar verwijst hij naar zijn pleitnota van 7 december 2007. De heer Gonggrijp stelt dat Nedap zich altijd zeer star heeft opgesteld en dat het werkelijkheidsbesef van Nedap ver verwijderd ligt van dat van de rest van de wereld. De heer Gonggrijp verwijst in dit verband naar de opmerking van de heer Korthals Altes over de status van de huidige stemmachines bij de presentatie van het rapport van de Adviescommissie op 27 september 2007, het kritische rapport van de OVSE en de opmerking van de staatssecretaris tijdens het AO op 24 mei 2007 dat zij rekening hield met de mogelijkheid dat er na de

aanpassing van de regeling geen stemmachines ter goedkeuring zouden worden aangeboden of goedgekeurd zouden worden (waarvan de consequentie zou zijn dat er met potlood en papieren stembiljetten gestemd zou moeten worden). De heer Gonggrijp stelt dat Nedap tijdens de zitting in Zutphen heeft betoogd dat zij, indien de oude goedkeuringen herleven, de bestaande stemmachines zodanig kan aanpassen dat zij weer aan deze goedkeuringen voldoen. Dit zou in feite betekenen dat Nedap de verzegeling van de stemmachines ongedaan zou maken terwijl de Stichting juist heeft aangetoond dat de stemmachines manipuleerbaar zijn. Nedap gaat hier volgens de heer Gonggrijp in tegen alle logica.

De heer Achterberg stelt dat het prototype van deze stemmachines überhaupt niet goedgekeurd had mogen worden. Met het oog op de definitie van stemmachine die in de regeling gegeven wordt, hadden ook andere onderdelen ter goedkeuring aangeboden moeten worden; dit is echter niet het geval geweest. Ook de 'teruggebouwde Nedap-stemmachine' kan niet meer goedgekeurd worden.

De voorzitter geeft het woord aan het bestuursorgaan. Mevrouw van Driel stelt dat het standpunt van de staatssecretaris verwoord is in de pleitnota die door de Landsadvocaat is overhandigd en toegelicht tijdens de zitting in Zutphen op 7 december 2007. Mevrouw Van Driel stelt dat zij geen nieuwe feiten en omstandigheden heeft gehoord die haar er nu toe brengen dit standpunt te wijzigen. Zij is wel bereid om vragen te beantwoorden.

De voorzitter geeft de partijen de gelegenheid tot een reactie in tweede termijn. Hier wordt geen gebruik van gemaakt.

De voorzitter vraagt hoe de uitlatingen van Nedap-directeur Anton Westendorp in de Financiële Telegraaf van 12 oktober en 27 november 2007, waarin hij onder meer aangeeft niet rouwig te zijn om het advies om de huidige stemmachines voorlopig te weren, begrepen moeten worden. Hij stelde verder dat Nederland volstond met stemmachines, maar nu de markt weer voor Nedap openligt. Hoe verhouden deze uitlatingen zich tot het voornemen van Nedap om een schadeberekenningsrapport in te dienen?

De heer Koeman stelt dat er in de betreffende artikelen niet gesproken wordt over de intrekking van de regeling en van de goedkeuringen. Er zijn volgens de heer Koeman twee waarheden. Inderdaad biedt het rapport van de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces nieuwe commerciële mogelijkheden. Dat wil echter niet zeggen dat de oude goedkeuringen ingetrokken kunnen worden, omdat Nedap daar toch niets meer aan heeft. Er zijn bestaande stemmachines en er is een buitenlandse markt. Het is geen goede reclame voor Nedap wanneer de stemmachines in het thuisland niet meer gebruikt mogen worden.

De voorzitter vraagt of aanpassingen (bv. een nieuwe software versie) in alle stemmachines werden aangebracht (dus ook in de machines die in eigendom zijn van de gemeenten).

De heer Schippers stelt dat deze aanpassingen geen aanleiding gaven om met terugwerkende kracht in alle stemmachines aangebracht te worden. De verschillende versies functioneren dus naast elkaar.

De heer Koeman betoogt dat de stemmachines die nu in eigendom van de gemeenten zijn, aangepast kunnen worden zodat zij voldoen aan de oude goedkeuringen. De heer Koeman gebruikt in dit kader de analogie van de personenauto (het type is van enkele jaren geleden maar er kan nog steeds mee gereden worden, in feitelijke en in juridische zin).

De heer Gonggrijp vraagt of Nedap zich op het standpunt stelt dat er gestemd kan worden op stemmachines zonder beveiliging (stemmachines zonder de maatregelen die voorafgaand aan de verkiezingen in november 2006 en maart 2007 genomen zijn).

De heer Schippers stelt dat er al 40 jaar lang gestemd wordt met de stemmachines van Nedap.

De heer Koeman is van mening dat deze vraag niet aan Nedap maar aan het ministerie gesteld moet worden.

Mevrouw van Driel vraagt of bij de laatste verkiezingen wel de juiste goedkeuringen zijn afgegeven omdat er volgens het betoog van Nedap van hetzelfde type stemmachine verschillende goedgekeurde versies in gebruik waren. Er is per type stemmachine immers slechts één goedkeuring afgegeven.

De heer Schippers stelt dat dit niet het geval is. Voor de verkiezing van november 2006 zijn alle versies van de verschillende types terug gebracht tot één versie van het betreffende type.

De voorzitter vraagt wat het belang van Nedap is.

De heer Koeman stelt dat er een voorraad stemmachines is (zowel bij Nedap als in eigendom van de gemeenten). Deze machines kunnen aangepast worden. Er zijn volgens de heer Koeman twee mogelijkheden. Of de oude goedkeuringen herleven. Dan wordt er gestemd met stemmachines zonder verzegeling. Of de regeling wordt aangepast hetgeen volgens de heer Koeman verstandiger zou zijn. Hierover kan in deze setting echter niet gesproken worden. Deze zitting heeft betrekking op de intrekking van de goedkeuringen.

De heer Schilder vraagt of er ook bezwaar wordt gemaakt tegen de intrekking van de regeling.

De heer Koeman stelt dat het Awb-besluit in artikel 2 van het besluit van de staatssecretaris van 17 oktober 2007 zit. Daarmee wordt echter een ingang gecreëerd voor artikel 1 van het besluit. In het kader van de heroverweging kan de hoorcommissie volgens de heer Koeman tot het inzicht komen dat de regeling toch aangepast moet worden. Dit heeft zijn voorkeur maar het is, zoals gezegd, niet het besluit waar het in deze zitting om gaat.

Mevrouw Laurent vraagt of Nedap als vrijwel enige leverancier van stemmachines in Nederland met jarenlange kennis en ervaring niet ook een eigen verantwoordelijkheid heeft om stemmachines te ontwikkelen die voldoen aan nieuw ontwikkelingen en inzichten.

De heer Schippers stelt dat Nedap zijn verantwoordelijkheid neemt en al 40 jaar werkt aan het ontwikkelen van stemmachines. Zo heeft Nedap op eigen initiatief geïnvesteerd in een stemmachine met audio ondersteuning voor kiezers met een visuele handicap of leesbeperking, zulks in verband met de aanbevelingen van de Raad van Europa. Er worden verbeteringen voorgesteld en ter goedkeuring voorgelegd. Dat hier niet altijd oog voor is (vanuit het ministerie) kan Nedap niet worden verweten. De heer Schippers stelt dat de staatssecretaris tot na 1 september 2007 heeft aangekondigd dat de regeling zou worden aangepast. Het is volgens de heer Schippers duidelijk welke hiaten de regeling bevat en hoe deze moeten worden ingevuld. Nedap kan hier aan voldoen. Hier heeft zij de staatssecretaris ook over geïnformeerd.

Mevrouw van Driel stelt dat op basis van het rapport van de Commissie Besluitvorming Stemmachines geconcludeerd is dat de regeling hiaten bevat en dat hierdoor niet kan worden vastgesteld of de stemmachines integer werken. Het kabinet heeft in de reactie op het rapport van de Adviescommissie

aangegeven dat zij een eerste stap wil zetten naar het door de commissie voorgestelde concept. Dit concept betreft een fundamenteel andere wijze van stemmen waarbij de stem niet wordt opgeslagen maar op papier wordt uitgeprint.

De heer Koeman stelt dat de staatssecretaris niet de bevoegdheid heeft om het stemmen met stemmachines onmogelijk te maken. Deze bevoegdheid ligt bij het gemeentebestuur. Voorts gaat de Kieswet er vanuit dat stemmen met stemmachines een volwaardige wijze van stemmen is.

De heer Koeman hoopt en verwacht dat er een inhoudelijke heroverweging van het besluit plaatsvindt. Mocht er geen herroeping plaatsvinden dan is een schadevergoeding op zijn plaats.

De voorzitter stelt alle aanwezigen in de gelegenheid tot het maken van slotopmerkingen.

Mevrouw Van Driel geeft aan dat zij niet bevoegd is een uitspraak te doen over het verzoek van Nedap om de beslissing op het bezwaar uit te stellen.

De heer Gonggrijp vraagt of de informatie over de schadeclaim van Nedap vertrouwelijk behandeld dient te worden.

De heer Koeman geeft aan dat de heer Gonggrijp zelf moet beslissen welke informatie hij naar buiten brengt.

De voorzitter concludeert dat er geen afspraken zijn gemaakt over de vertrouwelijkheid van hetgeen er tijdens de zitting besproken is. Bovendien is de hoorzitting openbaar.

De voorzitter sluit niets meer aan de orde zijnde de hoorzitting.

Bijlage 2

Audio-ondersteuning

U stelt een bedrag van tussen de € 1.620.000,- en € 4.050.000,- aan schade te hebben geleden als gevolg van het naar uw inschatting niet hebben kunnen afzetten van tussen de 400 en 1000 stemmachines (PM dus a € 4050,- per machine) voorzien van audio-ondersteuning.

U stelt dat u deze machine hebt ontwikkeld in reactie op de aanbeveling van de Raad van Europa inzake e-voting en dat de Kiesraad heeft aanbevolen in nieuwe wetgeving te regelen dat gemeenten verplicht worden stemlokalen aan te wijzen die geschikt zijn voor keizers met een beperking waarbij aan een audiomachine kan worden gedacht. U stelt verder dat voor de verkiezingen in maart 2006 11 gemeenten en in november 2006 24 gemeenten deze machine hebben ingezet.

Oordeel

Ten aanzien van de door u ontwikkelde stemmachine met audio-ondersteuning heeft mijn ambtsvoorganger, de heer Nicolaï als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties in een reactie op een spontaan advies van de Kiesraad over dit onderwerp, aan de Tweede Kamer gemeld dat de aanschaf van stemmachines de verantwoordelijkheid is van de gemeente en dat hij een wettelijke verplichting niet wenselijk achtte.¹ De aanschaf van deze machines berust dus niet op een wettelijke verplichting maar is een keuze van de gemeente. De ontwikkeling van deze machine is een eigen initiatief van Nedap en dus onderdeel van het bedrijfsrisico dat een fabrikant neemt bij het introduceren van nieuwe producten op de markt.

De door Nedap veronderstelde verkoop van circa 400 tot 1000 stemmachines op de korte termijn is uitsluitend gebaseerd op speculaties over mogelijke verkopen. De afzet tot op heden (er zijn slechts 24 stemmachines van dit type in gebruik) geeft geenszins aanleiding tot dergelijke verkoopcijfers.

Draadloze netwerkverbinding

U stelt een draadloos netwerk te hebben ontwikkeld waarmee verkiezingsresultaten via een beveiligde draadloze netwerkverbinding sneller kunnen worden doorgegeven. U stelt dat u de introductie hiervan heeft uitgesteld op verzoek van BZK en de Kiesraad maar dat bij de Provinciale Staten verkiezingen in 2007 hiermee een succesvol experiment heeft plaatsgevonden. U verwacht van dit product minimaal 4000 eenheden voor de totale waarde van circa € 1.980.000,- af te zetten.

Oordeel

Ten aanzien van de door u ontwikkelde draadloze netwerkverbinding voor het doorgeven van verkiezingsresultaten geldt dat het hier gaat om een product dat u op eigen initiatief hebt ontwikkeld. Deze faciliteit staat bovendien los van de nu ingetrokken goedkeuringen voor stemmachines. Indien deze faciliteit zou zijn geïntegreerd in de stemmachine was hiervoor een separate keuring noodzakelijk geweest. Ook indien de faciliteit als losstaand van de stemmachines zou zijn ontwikkeld, is het niet met zekerheid vast te stellen dat deze faciliteit zou kunnen worden geïmplementeerd. Met betrekking tot het doorgeven van resultaten via een netwerkverbinding op de Sdu-stemmachines heeft minister Nicolaï tijdens een algemeen overleg met de Kamer op 12 oktober 2006 naar aanleiding van vragen over de beveiliging van stemmachines al gemeld dat er geen uitslagen van een GPRS-verbinding zullen worden doorgegeven als er ook maar enige twijfel bestaat over de beveiliging van die

¹ Kamerstukken 2005-2006, 30 300 VII, nr 74

doorgifte.² Niet alleen ontbreekt dus ten aanzien van deze schade het verband met het schadeveroorzakende besluit, tevens is hier sprake van een schade die behoort tot het normale bedrijfsrisico.

Onderhoudscontracten

U stelt dat u met 234 gemeenten een overeenkomst hebt afgesloten voor het onderhoud van stemmachines. Deze overeenkomsten hebben een looptijd van 10 jaar. De contracten kennen geen ontbindende voorwaarden voor wat betreft de mogelijke intrekking van de goedkeuring. U stelt dat u hierdoor een schade leidt van tussen de € 996.000,- en € 2.609.000,-

Oordeel

Het gaat hier om contracten die zijn gesloten met gemeenten. Indien gemeenten deze contracten niet nakomen, zal u zich tot de gemeenten moeten richten voor het claimen van de door u hierdoor geleden schade. Ik zie niet in waarom deze schade door mij vergoed zou moeten worden. Het bedrag dat u aan inkomsten zegt te derven, is bovendien volstrekt niet onderbouwd.

Verhuur stemmachines

U stelt dat u regelmatig stemmachines verhuurt aan gemeenten, bijvoorbeeld in verband met het houden van referenda. U hebt hiervoor een voorraad van 105 stemmachines die u in de toekomst niet meer kunt inzetten. U leidt hierdoor een schade van tussen de €225.000,- en € 787.000,-

Oordeel

Het gaat hier om een faciliteit die u aanbiedt waarvan het gebruik altijd onzeker is. Immers gemeenten maken alleen gebruik van deze faciliteit in geval van bijvoorbeeld referenda of de verkiezingen van deelgemeenteraden en dergelijke waarbij het niet mogelijk is meerdere stemmingen op een stemmachine te combineren of dit niet wenselijk wordt geacht. Het vervallen van de afzetmogelijkheden behoort derhalve tot het reguliere bedrijfsrisico.

Verkoop stemmachines

U verwacht als gevolg van het feit dat de stemmachines van Sdu eerder zijn afgekeurd nieuwe stemmachines af te kunnen zetten in een aantal gemeenten. U schat de schade van deze gederfde inkomsten op tussen de € 680.000,- en € 1.414.400,- (dit zijn 200-416 machines a € 3400 per machine)

Oordeel

Aan deze schadeclaim ligt de veronderstelling ten grondslag dat

- a. als de Regeling voorwaarden en goedkeuringen stemmachines zou zijn gehandhaafd en uw goedkeuringen niet ingetrokken, dat Sdu niet zou terugkomen op de markt. Dit is speculatief;
- b. gemeenten die voorheen Sdu-machines gebruikten voor een groot deel zouden kiezen voor het aanschaffen van Nedap-stemmachines. Gezien de discussie over een nieuwe wijze van stemmen is het echter zeer de vraag of gemeenten wel hiertoe zouden zijn overgegaan.

Ik ben derhalve van oordeel dat de omvang van de door uw geclaimde schade zeer speculatief is en niet direct is af te leiden uit het laten vervallen van de eerder afgegeven goedkeuringen. Deze schade dient derhalve voor uw rekening te blijven.

---

² Kamerstukken 2006-2007, 30 800 VII, nr 18, p 10

Vervangingsmarkt ES3A

U stelt dat u 222 ES3A stemmachines verwachtte te vervangen, als gevolg van het eerdere afkeuren van dit type. Dit vertegenwoordigt een waarde van € 754.800,-

Oordeel

Het gaat hier om stemmachines die door uzelf zijn teruggetrokken nadat vast was komen te staan dat deze machines niet voldeden aan de stralingseisen. Er is derhalve geen relatie met de besluiten die hier ter discussie staan. Of en hoe de gemeenten die eerder gebruik maakten van de ES3A deze stemmachines zouden hebben vervangen door andere (Nedap) stemmachines, is speculatief. Deze schade hoort derhalve voor rekening van Nedap te blijven.

Extra machines

U stelt dat als gevolg van bevolkingsgroei gemeenten nieuwe stemmachines aanschaffen. U schat deze gedeelde inkomsten op € 85.000 (dit zijn circa 25 machines à €3400,- per stuk)

Oordeel

Ook hier gaat het om speculatie: u veronderstelt dat gemeenten als gevolg van bevolkingsgroei extra stemmachines kopen. Een onderbouwing daarvan met cijfers uit het verleden ontbreekt. De introductie van het stemmen in een willekeurig stemlokaal kan de komende periode evenzeer leiden tot een neerwaartse aanpassing van het aantal stemlokalen per gemeente. Daarnaast is er met betrekking tot deze post vermoedelijk sprake van dubbel telling ten opzichte van bijvoorbeeld de post "audio-ondersteuning" of de post "verhuur stemmachines". Ook ten aanzien van deze post concludeer ik derhalve dat deze schade, zo hij al aanwezig is, voor rekening van Nedap dient te blijven.

Vervangingsmarkt algemeen

U stelt dat een deel van de door u geleverde stemmachines inmiddels bedrijfseconomisch zijn afgeschreven en u verwacht dat gemeenten deze derhalve zouden vervangen. U schat de gedeelde inkomsten als gevolg van vervangingsinvesteringen op een bedrag van € 1.700.000,- tot circa € 3.400.000 (dit zijn 500 tot 1000 machines à €3400)

Oordeel

Het is zeer onwaarschijnlijk dat gemeenten gegeven de discussie over de invoering van de nieuwe wijze van stemmen, die geen verband houdt met de schadeveroorzakende besluiten, zouden zijn overgegaan tot het op korte termijn doen van vervangingsinvesteringen in stemmachines. Hoewel naar uw oordeel deze stemmachines bedrijfseconomisch zijn afgeschreven, is de daadwerkelijke levensduur van deze machines niet verstreken. Bovendien zijn de verschillen tussen de oudere typen stemmachines en de nieuwere typen relatief gering zodat ook vanuit dat oogpunt er geen aanleiding is voor gemeenten over te gaan tot de aanschaf van nieuwe stemmachines. Bovendien is het geheel niet zeker of gemeenten die zouden overgaan tot de aanschaf van een nieuwe stemmachine de keuze zouden hebben gemaakt voor Nedap stemmachines. Het gaat hier derhalve om speculatieve schade die geheel voor rekening van Nedap dient te komen